

Соціальна психологія

ПОНЯТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ
ТА ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСАХ

Георгій ЛОЖКІН, Ольга ЛАЗОРКО

Copyright © 2003

*Ніколи ще досі в історії на людину не покладалась настільки велика відповідальність, як сьогодні, тому що ніколи вона не мала такої великої влади над іншими людьми, а також над усім живим на Землі.
(Х. Ленк [1, с.372])*

Суспільна проблема. Проблема відповідальності на сьогоднішній день постає центральною в обговоренні низки питань, пов'язаних із розвитком сучасного суспільства, процесами індустріалізації та глобалізації, ролі “людського чинника” у розв’язанні глобальних проблем людства. Одночасно кілька новітніх наукових напрямків підкреслюють важливість високого рівня відповідальності для виживання людства: це і менеджмент, або теорія управління, й екологія, і соціологія, й організаційна психологія. Останнім часом значення відповідальності зростає, особливо у її соціальній проекції (групова взаємодія, масові заходи тощо). Не зважаючи на важливість самого поняття відповідальності та його місця у психологічній теорії особистості, не існує його загальноприйнятого визначення, у т. ч. змістової та обсягової чіткості.

Мета дослідження – провести історико-науковий аналіз виникнення і розвитку поняття про відповідальність у системі суспільно-гуманітарних наук, здійснити систематизацію та структурування цієї категорії у форматі соціально-психологічного підходу.

Сутнісний зміст: аналізуються причини появи поняття “відповідальність”; розкривається неоднозначність трактування його сутності та змістового наповнення у системі суспільних наук; підкреслюється його поліструктурний характер.

Ключові поняття: відповідальність, соціалізація, суб’єкт відповідальності, об’єкт відповідальності, інтернальність та екстернальність особистості, локус контролю, деіндивідуалізація, соціальна фасилітація, самоактуалізація, самоконтроль, самореалізація, самосвідомість.

1. ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК “ЯКОСТІ ВИЩОГО ҐАТУНКУ”

Поняття відповідальності з’явилося у 18-му столітті стосовно інституту влади – виключно політичної та державної. Англійський філософ Річард Маккіон в 1957 році на міжнародній конференції у Парижі, присвяченій проблемі відповідальності, зазначав, що слово “відповідальність” уперше з’являється в англійській та французькій мовах у 1787

році, тобто в епоху англійської та французької революцій [2, с. 22]. Але інші дослідники вказують на більш ранню дату вживання цього слова у Європі. Так, Мітчем стверджує, що слово “відповідальність” зустрічається у “A Fragment of Government” Ієремії Бентама в 1776 році, коли мовиться про “відповідальність правителів”, котра визначається як право підлеглого вимагати публічної звітності за будь-яку дію влади щодо нього [4, с. 89]. Становлення демократичної форми правління у молодій американській державі теж вимагало використання цього терміна. Джеймс Медісон у журналі за 1788 рік “The Federalist” підкреслює, що відповідальність може бути розумною лише тоді, коли вона обмежується тими речами, які підвладні відповідальній стороні [36].

Аналіз публікацій щодо відповідальності свідчить, що ця категорія стала предметом обговорення серед науковців порівняно недавно, під кінець 19-го – на початку 20-го століття. Так, Х. Йонас підкреслює, що фактично ніде у системі моральних норм та філософсько-етичних вченнях минулого поняття відповідальності не відіграє помітної ролі [3, с. 123]. Найдискусійнішим виявилось питання про причинність цього явища. Майже всі дослідники прагнули пов’язати відповідальність, яка історично виникла в межах “західної” цивілізації, з певними її здобутками. Якщо, скажімо, Р. Маккіон вбачав причину появи відповідальності у становленні демократичного ладу в країнах Західної Європи [2], то Х. Йонас пов’язав це із розвитком науки [3], Х. Ленк та К. Мітчем – з посиленням технологізації та індустріалізації західного суспільства [1, 4], П. Друкер – з розвитком ринкових відносин [5], а М.С. Солодка – з поширенням управлінських технологій [6]. На нашу думку, не можна зводити об’єктивну з’яву цього загального поняття лише до однієї причини. Зокрема, постання демократії в епоху античності не викликало жодного підтверд-

ження існування поняття відповідальності. Х. Йонас пояснює це явище обмеженістю наукових знань того часу [3, с. 123]. Комунікативний генез відповідальності, здається, треба шукати у соціальній площині. Аналізоване поняття виникло у політичному дискурсі, а сьогодні воно присутнє, причому здебільшого як категорія, у будь-якому професійному словнику. Видається, що експлуатація цього терміна саме у політичному аспекті зумовлена переважанням тенденцій створення саме політичних інститутів, котрі панували у 18-му столітті. Розвиток технологій та наукових знань переносить категорію відповідальності у царину науки і техніки, де вона посідає одне з центральних місць. Посилення соціальної ролі бізнесу сприяло поглибленню інтересу до відповідальності менеджерів та бізнесменів. Саме розвиток знань про людину та її місця у Всесвіті сприяв усвідомленню виняткового значення відповідальності за власні дії, й передусім – за наслідки цих дій для майбутнього життя. У цьому напрямку зростає вагомість *соціалізації* особистості як процесу та результату привласнення й активного відтворення індивідом соціального досвіду [7, с. 771].

В окремих галузях психології та суміжних соціальних дисциплінах соціалізація розглядається як процес, котрий формує та обмежує індивіда для того, щоб він міг безпроблемно увійти в суспільне життя (ранній американський біхевіоризм) [32]. З. Фройд розглядає соціалізацію як процес, у якому суспільство дисциплінує непокірну дитину з її інстинктами та бажаннями, котрі вона не обмежує й задовольняє, примушуючи її відповідати за дотримання загальноприйнятих норм та умовностей [33]. Отож традиційні моделі розглядають соціалізацію переважно як однобоко спрямований процес, коли стимул до зміни та регуляції надходить зовні до індивіда, який підлягає соціалізуванню.

Нові уявлення про соціалізацію, які Шаффер називає моделлю взаємозалежності [34], розглядають дитину активним учасником процесу власного соціального розвитку та підкреслюють взаємну залежність у соціальних стосунках дітей і батьків [35, с. 70]. Повністю можна погодитися з висновком С.П. Іваненкова про те, що бути соціалізованим означає стати свідомим та відповідальним за все, що відбувається у світі [37, с. 32]. Отож соціалізація справді є рушійною силою формування відповідальності особистості у процесі її розвитку у соціумі.

Демократія як форма держави і типу суспільства, що базується на визнанні народу джерелом влади та учасником управління [8, с. 51], сприяє усвідомленню окремою людиною відповідальності за власні вчинки. Однак науково-технічний прогрес, прискорення темпів та масштабів впливу людей на довкілля надали ще більшого значення цій якості особистісного розвитку. Особистість не стільки “несе” відповідальність, скільки є реально втілена самовідповідальність [9, с. 127]. Ханс Йонас підкреслює, що на зміну “людині розумній” повинна прийти “людина відповідальна” [3, с. 15]. А Джон Ледд взагалі говорить про людину як особу, котра відповідальна за наслідки своїх дій [10, с. 109]. Відтак уведення до наукового обігу поняття відповідальності як особистісної характеристики пов’язано з інтенсифікацією процесу соціалізації людини на тлі нарощування наукових знань, технологізації та глобалізації сучасних цивілізаційних процесів.

Сьогодні спостерігається посилення інтересу до проблеми відповідальності у всіх елементах соціосистеми, яка визначає унікальність сучасної цивілізації. Більшість дослідників розглядають цю проблему виокремлено або поелементно, що відповідає традиційній, “об’єктній” класифікації наук. На кінець 20-го століття виникли нетипові ускладнення у світовій соціальній, по-

літичній, економічній та інших сферах. Глобальна соціосистема почала трансформуватися у напрямку нелінійності, багаторівневості, тобто стала наповнюватися багаточисельними зв’язками як між організованостями, так і на окремих горизонтальних рівнях. Ці процеси отримали назву *глобалізації* – переходу від ієрархічного централізованого порядку оргфункціонування та пізнання статичного світу до синархічно налаштованого динамічного світу в усіх його проявах [18, с. 385]. Під поняттям синархії Володимир Шмаков розуміє ієрархічний закон існування досконалого організму людства [38]. Сучасні глобалізаційні процеси, які відбуваються в усіх галузях суспільного розвитку, не могли не вплинути на модернізацію наукових систем, про що свідчить поява нових наукових напрямів, які охоплюють та поєднують кілька міждисциплінарних концепцій (наприклад, екологічна психологія, філософія техніки, політична лінгвістика і т. ін.). Тому на порядку денному є розробка *загальної теорії відповідальності* та її структури, що б охопила всі сучасні наукові концепції та була б універсальною стосовно можливих змістових інваріантів цієї категорії. Для цього потрібно розглянути, як розвивалося поняття відповідальності у конкретно-історичному контексті та всередині різних концептуальних поглядів.

2. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СУСПІЛЬНИХ НАУКАХ

Поняття відповідальності розглядається багатьма суспільними науками. Проте найбільш фундаментально це поняття як категорія обґрунтовано у філософському та юридичному дискурсах.

Першим історично зумовленим видом відповідальності була правова або юридична відповідальність, яка являє собою міру державного примусу, що ґрунтується на засудженні поведінки

правопорушника та виражається у застосуванні до нього негативних санкцій (особистих та/чи майнових). Це зумовлено тим, що відповідальність у первинному значенні пов'язувалася з ідеєю покарання та винності. Так, у другій половині 19-го століття Джон Стюарт Мілль стверджував, що відповідальність означає покарання, а Бредлі пояснював її через покладання вини [2, с. 6].

Юридичне поняття відповідальності обмежене системою правосуддя і фіксує чітко визначену кількість норм та обов'язків громадян. Взагалі поняття про правову норму та відповідальність тісно взаємопов'язані. Серед юристів існує два погляди на питання, чи є порушення норми необхідною підставою юридичної відповідальності. Прибічники “ретроспективної відповідальності” вважають, що юридична відповідальність завжди передбачає публічний звіт за минуле, передусім за здійснене протиправне дійство [11, с. 43]. Інші правознавці твердять, що відповідальність настає у процесі реалізації обов'язків, тобто є “двоаспектною” – ретроспективною та проспективною [39, с. 138]. Проспективність відповідальності у праві підкреслює важливість не лише охоронної та регулятивної функції права, а й стимульної [12, с. 9]. Юридична відповідальність – головний засіб реалізації останньої. Іншими словами, відповідальність не лише запобігає порушенню правових норм, а й водночас відіграє роль важливого виховного інструменту в налагодженні внутрішніх позитивних регуляторів поведінки людини. Саме правова відповідальність є найбільш висвітленим видом відповідальності у публікаціях вітчизняних і зарубіжних авторів [11; 12; 13].

Більшість юристів-науковців погоджується з тим, що обсяг сфери правової відповідальності має чіткі рамки і є більш обмеженим порівняно з іншими формами, тому що не існує аналізованої відповідальності, коли немає норми у вигляді чіткого юридичного

трактування [14, с. 91]. Її значення зводиться не до пред'явлення певних вимог до суб'єкта (для цього існує правова норма), а до надання йому свободи волі в контексті потреби постійно здійснювати аналіз своєї поведінки з огляду на можливі наслідки [12, с. 13].

Якщо загалом говорити про тенденції розвитку самого поняття правової відповідальності, то варто відзначити поступове розширення сфери впливу цієї категорії. Так, якщо відповідальність у юридичній практиці спочатку розглядалася лише як відповідальність за конкретну провину, то зараз існує відповідальність за продукт виробництва [40, с. 22], порушення прав споживача, руйнування довкілля та ін.

За сучасних умов важливим видом правової відповідальності є екологічна як складовий елемент правового забезпечення раціонального природокористування, відновлення екологічних об'єктів й охорони довкілля. Екологічна відповідальність “полягає у збереженні сталого балансу економічних та екологічних інтересів у процесі господарської діяльності на основі попередження, скорочення та відновлення втрат у природному середовищі” [15, с. 75]. Саме розвиток технологічного суспільства, посилене втручання людини у природне оточення, а відтак всезростаюче забруднення навколишнього середовища поставили екологічну відповідальність людини і соціуму на одне з перших місць за шкалою значущості у проекції майбутнього виживання людства.

Водночас, якщо правова відповідальність становить *зовнішню* її складову на індивідуальному рівні і притаманна людині як вихідній ланці суспільства, котра виконує певні соціальні ролі, то морально-етична – *внутрішня* складова відповідальності, яка характеризує людину поза її публічними ролями, як “приватну” істоту.

Розглянемо морально-етичну складову відповідальності у філософському дискурсі. Дивно, але у “Философской

енциклопедії”, виданій у 60-х роках минулого століття, термін “відповідальність” відсутній. У філософському словнику 1991 року видання відповідальність визначається як категорія етики і права, що відображує особливе соціальне та морально-правове ставлення особистості до суспільства, котре характеризується виконанням свого громадського обов’язку та правових норм [16, с. 324].

Більше того, у філософському тематичному словнику існує окрема стаття, присвячена феноменам свободи та відповідальності. Остання трактується як результат людського вчинку, котрий стосується самого суб’єкта. Саме почуття винності – джерело і причина відповідальності, і лише людина, яка здатна взяти її на себе, може бути вільною [17, с. 382]. У зв’язку з цим цікаво підкреслити, що сприйняття свободи та відповідальності у різних цивілізаціях є неоднозначним [18, с. 284]. Так, у Росії під свободою розуміється вольниця, можливість розгулу: що хочу, те й роблю. В Україні свобода – це воля як антитеза неволі. Взагалі, існує думка, що у пострадянських країнах свобода інтерпретується переважно як можливість уникнути відповідальності за свої вчинки. Згадаймо хоча б використання терміна “колективна відповідальність”, сутність якої була у “колективній безвідповідальності”, або у “відсутності особистої відповідальності” (західні дослідники назвали цей феномен терміном “соціальні лінощі”, коли люди, котрі діють як частина групи, відчувають меншу відповідальність, менше переживають про те, що подумують про них інші [19, с.7 56]. У Європі свобода – це “усвідомлена потреба”, яка тлумачиться досить широко, однак з чітко виразною залежністю: чим більше свободи, тим більше відповідальності.

У словнику з етики відповідальність розглядається як етична категорія та моральне поняття, що характеризує особис-

тість з огляду на виконання нею моральних вимог, які відображають ступінь її участі у власному моральному вдосконаленні і людиноствердному збагаченні суспільних відносин [20, с. 232]. В етичному дискурсі поняття відповідальності аналізується з позицій релігійної та світської етики. Так, у релігійних дискусіях цей термін з’являється приблизно у середині 19-го століття [41]. Сучасний протестантський теолог Карл Барт вважає його центральним пунктом діалектики стосунків у системі “Бог – Людина”: “Відповідальність – це сутність і водночас субстанція теологічної етики” [21, с. 547]. У релігійній етиці вона дається людині Богом, фатумно примушує її здійснювати Добро. Теолог Бернард Харрінг, зокрема, вважає, що етимологічно відповідальність означає “внутрішню, суттєву характеристику релігії” [22, с. 45]. Перші збори Всесвітньої Ради церков проголосили: людину створено та призначено бути істотою вільною й відповідальною перед Богом і перед своїми близькими. Відповідальне суспільство – це суспільство, у якому свобода є свободою індивідів, які відповідальні перед правосуддям та суспільним порядком [41].

Світська етика підкреслює важливість дотримання людиною тих морально-етичних норм суспільства, членом якого вона є. Сучасні філософи відзначають, що у теоріях моралі існує принаймні три позиції: аристотелівська, кантівська, утилітаристська. Решта теорій – це лише спроби синтезувати згадані підходи [42, с. 7].

Аристотелівська етична традиція співвідносить етос окремої людини з полісом громадян. Процес формування особистості відбувається у контексті традицій суспільства, які вона приймає. Самоідентифікація особистості несе відбиток колективної ідентифікації. Але інстанцією відповідальності для індивіда може бути лише сам індивід, котрий відповідає перед собою за

реалізацію свого життєвого проекту. “Справа людини – життя, а життя – це діяльність душі..., справа ж добропорядної людини – чинити добре і прекрасне в моральному сенсі...” [43, с. 64]. На відміну від Платона, який бачить призначення людини у досягненні неземних благ, Арістотель проголошує важливість розумного облаштування повсякденного життя.

Кантівська етика, яка стала фундаментом для деонтологічного підходу в етиці, підкреслює виняткове значення обов’язку в розвитку людини. І. Кант розділяє моральний закон свободи та природний закон необхідності. Дві безодні наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – *“зоряне небо над нами і моральний закон усередині нас”*. Загальний моральний закон вимагає одного: в усіх своїх вчинках людина повинна приймати рішення самостійно. “Принцип самостійності, автономії волі є єдиний принцип моралі” [44, с. 284]. Отож, людина покликана брати на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку, тобто діяти так, ніби від цього залежить доля всієї світобудови [45, с. 125].

Одним з перших дослідників проблеми відповідальності серед представників утилітаризму є Джон Стюарт Мілль [41], котрий ототожнював відповідальність та покарання: “Відповідальність означає покарання – не очікування дійсного покарання, а усвідомлення того, що ми заслуговуємо на покарання” [2, с. 20]. Відтак відповідальність для вченого – це внутрішня характеристика суб’єкта, самопокарання індивіда. Аналізований підхід до етики притаманний представникам прагматизму. Американський філософ-прагматист Вільям Джеймс досліджував проблему свободи волі та її співвідношення з відповідальністю. Він стверджує, що істинні підвалини для визнання змісту обох понять насправді мають прагматичний характер, але “не мають нічого спільного із жалюгідним

правом карати” [46, с. 253]. У питанні про відповідальність можна спокійно покладатися на інстинкти людей та їх розуміння користі. Отож із погляду філософського прагматизму люди вчиняють морально та відповідально, якщо вони діють практично та доцільно [41].

Таким чином, якщо арістотелівська етика пов’язує відповідальність індивіда з нормами поведінки полісу, колективу, а І. Кант формулює категорійний імператив, де людина є не засобом, а метою дотримання морального закону, що універсальний та обов’язковий для всіх, то основний постулат утилітаризму стосується внутрішньої самосвідомості людини, котра вирізняється практичністю та інстинктивністю.

Основою юридичної відповідальності є правові норми, морально-етичної – відповідні норми, що залежать від суспільно-економічної формації окремого соціуму. Так, за умов тоталітарного суспільства, коли державний апарат обмежує свободу громадян, значення відповідальності нівелюється, тому що лише вільна людина може брати на себе зобов’язання. Як підкреслював В. Франкл, особа вільна відшукати і реалізувати смисл свого буття, й саме за це вона несе повну відповідальність [23, с. 46].

Особливий інтерес з огляду на етику відповідальності викликає так звана відповідальність політиків. Остання не може зводитися виключно до правової відповідальності; вона “означає вимогу щодо можливості політики у перспективі” [3, с. 118].

Основним принципом відповідальності політиків повинна стати “відповідальність за збереження можливості відповідальної дії у майбутньому” [47]. Історія свідчить, що для лідерства країни не досить мати багаті ресурси, глибокі традиції та високий рівень культури. Вирішальним фактором є якості керівної еліти, першочергово – високий рівень її морально-етичної відповідальності.

Яке ж місце посідає відповідальність у структурі особистості, яким чином можна її вдосконалити, від яких чинників залежить її рівень та який вплив вона справляє на життя індивіда? На ці питання й прагнуть відповісти соціальні психологи у дослідженнях категорії відповідальності.

3. ПОНЯТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

З розвитком наукових знань про людину та відмежуванням психології в окрему наукову сферу на кінець 19-го століття феномен відповідальності як сутнісної якісної характеристики особистості аналізується у багатьох дослідженнях. На сьогодні не існує справді всезагальної та всеохватної “теорії психології”, що б визнавалася як довершена та зумовлювала подальший поступ психологічного знання незалежно від науково-ідеологічних спрямувань її користувачів. Тому поняття відповідальності інтерпретується неоднозначно – від проголошення узагальнювальним принципом існування людини (як у В. Франкла) до повного заперечення як властивості особистості (психодинамічні та біхевіоральні теорії). Спробуємо узагальнити погляди на це поняття у різних теоріях особистості західної та вітчизняної гілок психології.

3.1. ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗАХІДНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В історії західної психології виділяють чотири основні концептуальні підходи до вивчення особистості: психодинамічний, біхевіоральний, гуманістичний та когнітивний. Якщо перших два виникли раніше і повністю відкидали поняття про відповідальність, то гуманістична та когнітивна теорії вперше звернулися до відповідальності як психологічного поняття. Так, Скіннер пише: “Ми є такими, якими

постаємо в нашій історії. Ми хочемо думати, що ми обираємо, що ми діємо, але я не можу погодитися з тим, що особистість є або вільною, або відповідальною” [54, с. 216]. Навпаки, об’єктом гуманістичної психології постає не прогнозування та контроль за людською поведінкою, а звільнення людини від цього контролю. Тому її філософсько-етичними витоками слугують постулати екзистенціалізму щодо тлумачення людини як унікальної особи. Як сказав Ж.-П. Сартр: “Людина – це не що інше, як те, чим вона сама себе робить. Таким є перший принцип екзистенціалізму” [55, с. 15]. Звідси природно, що кожна людина відповідальна за те, хто вона є, і чим вона стає. Тільки сама людина відповідальна за здійснюваний вибір. Відтак основна модель гуманістичної психології – відповідальна людина, котра має змогу вільно вибирати з усіх наявних можливостей, а мета цієї психології (за Ф. Северином) – допомогти людям зрозуміти самих себе, щоб бути вільними від небажаних зовнішніх впливів [56].

Згідно з концептами А. Маслоу, саме самоактуалізація втілює повноцінний розвиток людини, який є нормативним й водночас адекватним її біологічній природі. Однак самоактуалізація – це завжди реальні вчинки, котрі виявляють особистісну активність та відповідальність, здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору. На думку вченого, самовдосконалення – головна тема свідомого життя людини, в якій ідеальна модель особистості – це відповідальна людина, котра вільно робить свій щоденний вибір.

Аналогічні погляди в контексті гештальттерапії висвітлює Ф. Перлз, які ґрунтуються на ідеях автентичності як мети розвитку людини. Саме автентична особистість – символ оптимального функціонування і досконалості. Головними особливостями такої особистості є усвідомлення нею своїх потреб та прийняття на себе відповідальності за

їх реалізацію, а основними ознаками автентичності – самодостатність та особиста автономія, відповідальність і свобода, усвідомлюваність і спонтанність [57]. До речі, й класик гештальт-терапії К. Наранхо, виділяючи дев'ять принципів автентичної особистості, формулює один з них так: “Бери повну відповідальність за свої вчинки, думки, почуття” [58, с. 45].

З таким тлумаченням відповідальності як головної ознаки сформованої особистості повністю погоджується К. Роджерс [51]. Відповідно до феноменологічної теорії він вірить, що людина вільна визначати свою долю. Самовизначення – сутнісна ознака природи людини, тому кожен відповідальний за те, що являє собою. На цьому постулаті будується вся психотерапія вченого-практика, яку називають “клієнтцентрованою”, із її надзавданням – розкрити перед людиною донині небачені горизонти свободи вибору та відповідальності за її власну долю.

Гуманістичною, безсумнівно, є логотерапія В. Франкла, предмет якої обрамлюється пошуком сенсу людського існування. Людина – істота самоспричинювальна. Тому відповідальність належить до значущих феноменів людини, який, подібно до духовності та свободи, є первинним. Саме екзистенційний аналіз має допомогти особі усвідомити відповідальність за реалізацію всіх її цілей. Чим більше людина бачить життя як виконання поставлених перед ним завдань, тим змістовнішим воно постає перед нею [23, с. 112]. Вчений підкреслює, що людська відповідальність походить з неповторності та своєрідності існування кожного індивіда. Особа вільна знайти та реалізувати смисл свого життя і за це вона несе повну відповідальність [23, с. 96]. Логотерапія В. Франкла базується на трьох основних складових – вченнях про прагнення до смислу, сенс життя і свободу волі. Свобода неподільно по-

в'язана з відповідальністю, насамперед кожен несе відповідальність за правильне знаходження та реалізацію сенсу життя [48, с. 172]. Отже, гуманістична психологія обґрунтовує відповідальність як основоположну властивість людини у її життєвому розвитку та вдосконаленні.

Іншою помітною течією західної психологічної думки є так звана когнітивна теорія особистості, що відображає сьогодні нове усвідомлення традиційних психологічних проблем, а відтак характеризує прогресивний поступ психологічного пізнання як наукового. Наріжним каменем цього спрямування історики психології вважають книгу У. Найссера “Когнітивна психологія” (1967) [54, с. 262], що підірвала могутність біхевіоральних постулатів. Пізнавальна активність та її непередбачуваність відтепер заперечують будь-яке маніпулювання поведінкою, яке проповідувалося біхевіористами.

Важливою щодо психологічного осмислення відповідальності є когнітивна теорія научіння Дж. Роттера [50], передусім його концепт локусу контролю, який узагальнено відображає очікування того, якою мірою люди контролюють і як оцінюють власні дії та перебіг життя. Вчений, вживаючи термін “відповідальність”, досліджує явище, котре описується ним, як властивість інтернальності особистості, яка протистоїть екстернальності. Інтернальна особистість навіть за негативних умов не знімає із себе відповідальності і не вважає необхідним покладати її на інших людей чи долю. Якщо людина у більшості випадків відповідально вболіває за події, які відбуваються у її житті, пояснює їх своєю поведінкою, характером, здібностями, то це свідчить про наявність у неї внутрішнього (інтернального) контролю. Якщо ж вона схильна приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам, знаходить причини в інших людях, доккіллі, долі чи волі божій, то це вказує на наявність у неї зовні-

пного (екстернального) контролю. Іншими словами, у першому випадку результати поведінки знаходяться під контролем внутрішніх сил, у другому – зовнішніх.

Інтернальність-екстернальність – стійкі властивості особистості, котрі формуються у процесі соціалізації. Однак Дж. Роттер наголошує, що локус контролю не варто розглядати як континуум, який має на одному боці виражену “екстернальність”, а на іншому – “інтернальність”; переконання людей розташовані між ними, здебільшого посередині. Це означає, що окремі з нас дуже екстернальні, окремі – вкрай інтернальні, але більшість знаходиться між двома екстремумами [51, с. 420]. Спеціальні методики дають змогу діагностувати як загальну інтернальність-екстернальність, так і парціальну, наприклад, інтернальність у просторі досягнень та невдач, виробничих стосунках, сім’ї, міжособистісному житті та ін. Експериментально встановлено, що екстернали нечітко усвідомлюють своє ставлення до життя. Вони більш депресивні, догматичні та авторитарні, ніж інтернали. Схильність до екстернальності проявляється також у невпевненості у своїх здібностях. Інтернали є більш соціабельними, толерантними, впевненими у собі, послідовними, наполегливими та відповідальними. Вони характеризуються як щирі люди з розвинутою уявою, силою волі, а тому переважно задоволені своїм Я [52].

Багато зарубіжних прикладних досліджень присвячено атрибуції відповідальності – приписуванню тим чи іншим чинникам відповідальності за наслідки певних подій. Теорію атрибуції запропонував Фріц Хайдер у 1958 році, коли помітив, що люди зазвичай приписують (атрибутують) поведінку інших людей або внутрішнім характеристикам (диспозиціям), або зовнішнім ситуаціям. Поняття атрибуції відповідальності близьке за змістом до поняття

локусу контролю, але, на відміну від нього, стосується не стільки власних дій, скільки дій інших людей, які оцінюються з позиції стороннього спостерігача. Різниця цих двох перспектив наочно проявляється у так званій “фундаментальній помилці атрибуції” – тенденції спостерігача недооцінювати вплив ситуації та переоцінювати дію особистісних чинників під час оцінювання та аналізування поведінки інших [19, с. 740]. Взагалі тема каузальної атрибуції, тобто того, як люди приписують наслідки причинам, є досить важливою, особливо в контексті прикладної соціальної психології. Тільки у 1990 році було опубліковано біля 300 статей з теоретико-емпіричних питань атрибуції [53, с. 190].

У західній психології відповідальність вивчалася не як цілісне явище, а досліджувалися її окремі форми прояву та аспекти, операціоналізовані у тестах чи експериментальних схемах, тобто у прикладному аспекті. Однією з таких окремих форм є соціальна відповідальність – схильність людини поводитися відповідно до інтересів інших людей та соціального загалу, дотримуватися прийнятих норм та виконувати рольові обов’язки. В контексті розвідок щодо впливу групи на поведінку індивіда були встановлені цікаві закономірності у функціонуванні відповідальності. Так, якщо люди у групі прагнуть до індивідуальних цілей, а їхні зусилля оцінюються індивідуально, то діє ефект так званої “соціальної фасилітації” [49, с. 360], тобто тенденція, яка спонукає людей краще виконувати завдання у присутності інших (дослідження Р. Зайенса, С. Сейлза, П. Ханта, Д. Хіллера та ін.). Очевидно, що стимулювання домінантних реакцій у ситуації присутності інших та очікування позитивної оцінки підвищує внутрішню відповідальність окремої особи. З іншого боку, коли люди разом працюють для досягнення загальної мети, де кожний член групи

не відповідає за кінцевий результат, то спрацьовує ефект “соціальних ліноців” (уперше цей термін вжили дослідники університету Огайо Боб Латане, Кіплінг Вільямс та Стівен Харкінс у 1970–80 роках), коли люди докладають менше зусиль у тому випадку, якщо об’єднуються заради спільної мети, ніж у випадку індивідуальної відповідальності [49, с. 368].

Інакше кажучи, коли люди не вболівають за кінцевий результат та не можуть оцінити свій власний внесок, їхня особиста відповідальність розподіляється між усіма членами групи, відбувається так звана “*дифузія відповідальності*”. Експерименти із соціальної фасилітації демонструють, що група може збуджувати людей, а експерименти щодо “соціальних ліноців” вказують на те, що у групі індивідуальна відповідальність нівелюється. Коли ж зазначені збудження та нівелювання комбінуються, то здебільшого відбуваються явища “*деіндивідуалізації*” – втрати самосвідомості та страху оцінки, котрі призводять до порушення певних нормативів і правил поведінки (дослідження Фестінгера, Пепітоуна та Ньюкомба у 1952 році) [49, с. 373].

Отже, західні дослідники, особливо гуманістичного та когнітивного спрямування, визнають відповідальність властивістю розвинутої особистості, яка безпосередньо пов’язана із свободою вибору у поведінці людини та є вирішальною у самореалізації й самоактуалізації особистості. Такі висновки були і залишаються великим кроком уперед порівняно з психодинамічною та біхевіоральною теоріями особистісного розвитку.

3.2. ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Під терміном “вітчизняна психологія” розуміємо всі психологічні дослідження, які проводилися протягом 20 століття у Радянському Союзі, а пізніше

в Україні, Росії та інших пострадянських країнах. Певна “закритість” радянського суспільства зумовила існування свого, відмінного від західного, шляху розвитку психологічної науки. Якщо специфікою розвитку західної психології було існування та взаємодія одночасно декількох конкуруючих течій, то у нас існувала єдина, ідеологічно обрामлена психологічна концепція, яка розвивалася досить ґрунтовно та глибинно. Мовиться про діяльнісний підхід у вивченні особистості. Структура людської особистості Б.Г. Ананьєва, його концепція “людинознавства” дали змогу поставити людину у центр психологічного дослідження і стали основою для побудови інших, більш детальних і водночас інтегральних, моделей особистості [59]. Хоча вчений спеціально не зупинявся на проблемі відповідальності, важливим постає його розуміння того, що ядром особистості є суперечність між інтимністю (внутрішнім світом) людини та суспільно прийнятим (зовнішнім) світом, що вимагає свідомого відповідального ставлення громадян до своїх вчинків.

Не менш важливою для розуміння людської суті є теорія діяльності О.М. Леонтєва, вихідний момент дослідження якої – зв’язок між людськими суб’єктивністю і діяльністю: “Діяльність практично пов’язує суб’єкта з навколишнім світом, впливаючи на нього і зважаючи на його об’єктивні властивості” [60, с. 57]. Далі вчений стверджує, що здібності і функції людини мають суспільний характер, а тому не передаються у спадок. Ця ідея відкриває шлях до психологічної концепції самостворення людини. Остання наділена свободою планувати свою поведінку і самостійно відповідати за неї.

Продуктивною для поглиблення уявлень про відповідальність як властивість особистості є теорія установки Д.Н. Узнадзе, котрий вважає установку основним регулятивним механізмом поведінки людини, що визначає його

спрямованість та вибірккову активність [61]. Учений виділяє в поведінковому акті-дії два рівні – імпульсивну поведінку (коли переважає установка, яка виникає в результаті взаємодії потреб людини та ситуації, у котрій вони актуалізуються), та усвідомлену поведінку (коли людина не підкоряється імпульсу, а знаходить ту поведінкову схему, за якої може взяти на себе відповідальність). Другий рівень акції спричинюється механізмом об'єктивації, згідно з яким людина протиставляє себе зовнішньому середовищу, починає усвідомлювати дійсність такою, якою вона є, та об'єктивує свою поведінку. Саме здатність до об'єктивації звільняє індивіда від прямої залежності від природних установок та відкриває їй шлях до незалежної діяльності, дає змогу впливати на обставини життя і керувати ними. Відповідальність, на думку грузинського вченого, – основна характеристика особистості, завдяки якій людина може піднятися над власними потребами, виступати як повноцінний суб'єкт волі.

Ідею установки дуже високо оцінював свого часу С.Л. Рубінштейн [62], котрий надає перевагу свідомим особистісним компонентам поведінки. Відома його формула: особистість – не тільки суб'єкт діяльності, а й суб'єкт життєвого шляху. Це означає, що вона самостійно організує своє життя, несе за нього відповідальність, стає все більш унікальною. Відповідальність, на думку фундатора радянської психології, – це серйозне ставлення до життя, яке містить уявлення про його незворотність, про його детермінованість конкретним учинком за принципом “тут і тепер” [48, с. 218]. Звідси очевидно, що відповідальність є соціально набутою властивістю особистості, яка проявляється у її діяльності і, насамперед, у вчинках.

Провідним напрямком розвитку української психологічної науки останньої чверті минулого століття, безперечно, є

теорія вчинку, започаткована С.Л. Рубінштейном, Г.С. Костюком, і теоретично розвинута В.А. Роменцем. Саме вчинок гуманізує й окультурює взаємини між особистістю і світом, соціально утверджується як спосіб особистісного існування. Ця теорія виходить з “філософії вчинку” М. М. Бахтіна [63], який вважав, що кожний психічний феномен становить індивідуально відповідальний учинок, а із сукупності вчинків складається життя людини. Найбільш вагома складова вчинку – відповідальність. Відповідальність учинку, за Бахтіним, – це врахування в ньому всіх чинників: і смислової значущості, і фактичного здійснення. Іншими словами, аналізована відповідальність має два часових аспекти – проспективний (відповідальність за те, що потрібно здійснити) та ретроспективний (відповідальність за вчинене).

Вчинкову сутність відповідальності розвивають й інші українські дослідники. Зокрема, М.В. Савчин бачить відповідальність однією з найвпливовіших загальних властивостей особистості, яка поєднує у собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності [30, с. 8]. Природно, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому.

Більшість сучасних вітчизняних психологів вважає відповідальність важливою складовою характеру особистості [9; 27; 28; 29]. Проте заідеологізованість радянського суспільства сприяла тому, що питання про відповідальність особистості розглядалось здебільшого через формат “соціалістичної свідомості” [28; 31]. Всі прикладні дослідження мали на меті підтвердити правильність соціалістичної системи та її методів господарювання [27]. Досить фундаментальними є теоретичні пошукування щодо місця відповідальності у структурі

особистості та її значення у діяльності індивіда. Так, К. Муздибаєв [27] підкреслює, що відповідальність не буває безособова, вона завжди пов'язана із суб'єктом – особистістю, колективом чи великою соціальною спільністю. Вона функціонально організована як властивість характеру особистості, якість, котра визначає соціальну типовість особи. Значну увагу дослідник приділив опису відповідальності працівника на виробництві, мотивації, яка зумовлює повноту і ступінь відповідального виконання виробничих обов'язків. Використовуючи методики дослідження локусу контролю, він робить такий висновок: у трудовій діяльності інтернали більше, ніж екстернали, впевнені, що старанна робота веде до високої продуктивності, а остання сприяє отриманню високої винагороди. Але вчений переконаний, що локус контролю особистості може змінюватися під впливом тих чи інших робочих умов. Дослідженнями аналізованої проблеми також займалися М.В. Лемківський, Л.П. Татомир, Н.П. Нечаєва, А.Л. Слободський, М.І. Сметанський, які зосередилися на окремих аспектах відповідальності, її особливостях у різні періоди життя та під час виконання різної діяльності.

Звернемося до довідкових видань. Ось як визначається зміст аналізованого поняття у вітчизняних психологічних словниках: відповідальність – це контроль за діяльністю суб'єкта з огляду на виконання ним прийнятих норм та правил [24, с. 257]; це обов'язок та готовність суб'єкта відповідати за здійснені вчинки та їх наслідки [25, с. 227]; це специфічна для зрілої особистості форма саморегуляції та самодетермінації, яка виявляється в усвідомленні себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків, а також в усвідомленні та контролі власної спроможності бути причиною змін в довкіллі та власному житті [26, с. 241]. У словнику-довіднику з психології особистості наведено

три значення категорії відповідальності: це, по-перше, прийнятий обов'язок, по-друге, готовність особистості брати на себе зобов'язання та виконувати їх, і, по-третє, здатність усвідомлювати свої почуття, потреби та реалізовувати їх, розуміти цінності й обстоювати їх [48, с. 83]. Очевидно є позитивна динаміка у глибині розуміння змісту цього поняття: від витлумачення його як зобов'язання перед фатумом, долею, богами до підзвітності перед оточенням, законом і далі аж до важливості внутрішнього усвідомлення відповідальності за свої вчинки.

ВИСНОВКИ

1. Відповідальність – передусім якісна характеристика особистості, особлива форма саморегуляції, самодетермінації та контролю вчинків зрілої людини.

2. Відповідальність формовиявляється у низці якостей та умінь особистості, зокрема як чесність, справедливість, принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій.

3. Відповідально зорієнтовані якості не можуть успішно реалізуватися, якщо у людини не розвинуті емоційні риси: здатність до співчуття, чуйність стосовно інших людей; до того ж виконання будь-якого обов'язку вимагає прояву інших вольових якостей – наполегливості, стійкості, витримки.

4. Із психологічного погляду відповідальність, поряд із скромністю, сміливістю та іншими пристойностями, хоч і є властивістю характеру особистості, все ж виявляється у єдності з найрізноманітнішими психоформами – почуттями, сприйняттям, усвідомленням, світоглядом, поведінковими схемами тощо.

5. Відповідальність у високорозвиткових формах – інтегральна якість, котра характеризує соціальну типовість особистості (інтернали та екстернали) й самоствердно функціонує у вчинках людини упродовж життя.

1. Ленк Х. Ответственность в технике, за технику, с помощью техники // Философия техники в ФРГ. – М.: Прогресс, 1982. – С. 372–392.
2. McKeon R. The Development and Significance of the Concept of Responsibility // Revue Internationale de Philosophie. – 1957. – №39 – Р. 3–32.
3. Jonas H. The Imperative of Responsibility (In Search of an Ethics for the Technological Age). – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984. – 255 p.
4. Митчем К. Что такое философия техники? – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 150 с.
5. Drucker P.F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices. – N.Y.: Harper & Row, 1974. – 840 p.
6. Солодкая М.С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов к управлению. – Оренбург: ДИМУР, 1997. – 208 с.
7. Словарь психолога-практика / Сост. С.Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, 2001. – 976 с.
8. Малая энциклопедия современных знаний / Сост. Менделеев В.А. – Харьков: Торсинг, 1998. – 768 с.
9. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – 2-е изд., испр. и перераб. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
10. Ladd J. The Ethics of Participation – In.: Participation in Politics. – N. Y.: Atherton-Lieber, 1975.
11. Самощенко И.С., Фарушкин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971.
12. Краснов М.А. Ответственность власти (государство в открытом обществе). – М.: Магистр, 1997. – 55 с.
13. Солодкая М.С. Правовая ответственность субъекта управления // Credo. – 1998. – №2.
14. Варул П.А., Грязин И.Н. Некоторые характеристики правовой ответственности // Ученые записки Тартуского ун-та. – 1982. – Вып. 609. – С. 90–96.
15. Екологічне право України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000. – 216 с.
16. Философский словарь / Под ред. И.Г. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
17. Философия. Краткий тематический словарь. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 416 с.
18. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. – 480 с.
19. Майерс Д. Психология. – Мн.: Попурри, 2001. – 848 с.
20. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
21. Barth K. The Doctrine of God // Church Dogmatics. Vol. II. – Edinburgh: T. and T. Clark. – 1957.
22. Haring B. CSSR, The Law of Christ. Westminster, MD: Newman Press. – 1961. – Vol. I.
23. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
24. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
25. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-коорд. академик РАН Г.В. Осипов. – М.: Норма, 1998. – 488 с.
26. Краткий психологический словарь / Ред.-сост. Л.А. Карпенко; Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., расш., испр. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 512 с.
27. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 142 с.
28. Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма. – К.: Вища школа, 1979. – 134 с.
29. Минкина Н.А. Воспитание ответственностью. – М.: Высшая школа, 1990. – 145 с.
30. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Автореф. дис... д-ра психол. наук. – К., 1997. – 50 с.
31. Панов А.Т., Шабалин В.А. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе. – Саратов, 1976. – 141 с.
32. Watson J.B. Psychological Care of Infant and Child. – New York: Norton, 1928. – 312 p.
33. Freud S. Group Psychology and the Analysis of the Ego (1921 orig.). – London: Hogarth, 1953.
34. Schaffer H.R. Parental control techniques in the context of the socialization theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
35. Перспективы социальной психологии. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 688 с.
36. Солодкая М.С. Ответственность субъекта управления: состояние проблемы и перспективы исследования // Credo. – 1998. – №1.
37. Иваненков С.П. Проблема социализации человека в работах классиков буржуазной и

- современной западной философии // *Credo*. – 1997. – №5. – С. 21–33.
38. *Шмаков В.* Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К.: София, 1994. – 320 с.
39. Проблемы ответственности и управления: Круглый стол административистов СССР и ГДР // Советское государство и право. – 1979. – №4.
40. *Винокурова Л.В.* Правовые вопросы ответственности за продукт: Характеристика европейского, российского и американского законодательства. – Н. Новгород, 1996. – 28 с.
41. *Солодкая М.С.* Морально-этическая ответственность субъекта управления // *Credo*. – 1998. – №5.
42. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность. (Московские лекции и интервью). – М.: АCADEMIA. – 1995. – 245 с.
43. *Аристотель.* Никомахова этика // Соч. в 4 т. – М.: Наука, 1983. – Т. 4.
44. *Кант И.* Сочинения. – Т. 4, ч. 1. – М.: Наука, 1965.
45. *Хамітов Н.В., Гармаиш Л.Н., Крилова С.А.* Історія філософії. Проблема людини та її меж. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
46. *Джеймс У.* Прагматизм // Воля к вере. – М.: Республика, 1997. – С. 208–325.
47. *Солодкая М.С.* Морально-этическая ответственность субъекта управления // *Credo*. – 1998. – № 6.
48. Психологія особистості: Словник-довідник. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
49. *Майерс Д.* Социальная психология. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
50. *Rotter J.B.* Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 1975. – №43. – P. 56–67.
51. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб.: Питер, 2001. – 608 с.
52. *Parkes K.R.* Locus of control, cognitive appraisal, and coping in stressful episodes // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1984. – №46. – P. 655–668.
53. Перспективы социальной психологии. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 688 с.
54. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
55. *Sartre J.P.* Existentialism and human emotions. – New York: Wisdom Library, 1957.
56. *Severin J.T.* The Opening of Men in Psychology: Humanistic Direction. – London, 1965.
57. *Перлз Ф.* Гештальт-подход и свидетель терапии. – М.: Либрис, 1996. – 235 с.
58. *Наранхо К.* Гештальттерапия: отношение и практика атеоретического эмпиризма. – Воронеж: МОДЭК, 1995. – 304 с.
59. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
60. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
61. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. – М.: Наука, 1966. – 452 с.
62. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
63. *Бахтин М.М.* Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – М.: Худож. л-ра, 1975. – 504 с.

Надійшла до редакції 26.12.2002.